

2013

Þjóðarspegillinn

Fíkniefnavandinn á Íslandi

Þróun neyslu, neyslumynstur
og kostir í stefnumótun

Helgi Gunnlaugsson

Félags- og mannvísindadeild

Ritstjórar:

Helga Ólafs

Thamar Melanie Heijkstra

Rannsóknir í félagsvísindum XIV. Erindi flutt á ráðstefnu í október 2013

Reykjavík: Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands

ISBN 978 9935 424 17 4

HÁSKÓLI ÍSLANDS

Fíkniefnavandinn á Íslandi

Þróun neyslu, neyslumynstur og kostir í stefnumótun

Helgi Gunnlaugsson

Fíkniefnavandinn er af mörgum álitinn einn mesti vandi sem herjar á samfélög nútímans. Í greininni er leitast við að svara eftirfarandi spurningum: Hversu stór er fíkniefnavandinn á Íslandi? Hversu margir og hvaða hópar neyta einna helst efnanna? Er neyslan tilraunakennd, tímabundin eða komin til að vera hjá þorra neytenda? Hverjir misnota fíkniefni? Hefur neyslan aukist á síðustu árum? Er baráttan við útbreiðslu fíkniefna eingöngu bundin við yfirvöld eða nýtur hún stuðnings þjóðarinnar allrar? Hvers vegna er óttinn við fíkniefni svona djúpstæður? Hver er árangurinn í glímunni við útbreiðslu fíkniefna? Hvernig á samfélagið að bregðast við?

Fíkniefnavandinn í sögulegu ljósi

„Fíkniefnavandamálið verður sífellt alvarlegra: Ungmennni láta lífið vegna fíkniefnaneyslu.... Heróín komið á markaðinn – 4000 ungmenni komið við sögu í fíkniefnamálum“ („Fíkniefnavandamálið sífellt alvarlegra...“, 1979).

Ofangreind tilvitnun úr Morgunblaðinu lýsir ástandi sem óneitanlega er ófagurt. Umfjöllunin hefur vafalítið fengið lesendur til að hrökkva við yfir morgunverðarborðinu á þessum dimma laugardagsmorgni í desembermánuði árið 1979. Áberandi uppsláttur á baksíðunni ásamt ítarlegri umfjöllun í miðopnu um fíkniefnavandann vitnaði um alvarleika málsins. Einungis var um áratugur síðan fíkniefna hafði fyrst orðið vart hér á landi. Sérstök fíkniefnalögregla hafði verið stofnsett (1971) undir formlegri yfirstjórn sjálfstæðs fíkniefnadómstóls (1973) sem sýndi að yfirvöld ætluðu sér að taka vandann föstum tökum. Samt var vandinn orðinn eins sláandi og lýst var í blaðinu þennan dag.

Allar götur síðan hafa birst svipaðar fréttir sem lýsa vaxandi fíkniefnavanda á Íslandi. Aukin neysla ungmenna, ný fíkniefni komið til eins og e-taflan, stórfelld haldlagning fíkniefna, fjöldahandtökur fyrir smygl og dreifingu, lengri fangelsisrefsingar, hafa lengi myndað meginstefin í uppslætti fréttar af fíkniefnavandanum (sjá t.d. Gunnlaugsson og Galliher, 2010). Yfirlýsing um stigvaxandi vanda er því gamalkunnug og ætíð virðist hægt að staðfesta með dramatískum dæmum. Árið 1979 voru þó ekki til opinber gögn sem staðfestu lát ungmenna vegna neyslu fíkniefna (Ómar H. Kristmundsson, 1985). Líklega var samt hægt að rekja einstaka dauðsföll á þeim tíma óbeint til neyslu efnanna. Heróín hefur stöku sinnum verið haldlagt í litlum skömmtum en efnið hefur aldrei fest rætur hér á landi eins og fréttin fullyrta. Að 4000 ungmenni hafi komið við sögu fíkniefnamála árið 1979 hlýtur þó að hafa átt sér stöð í málaskrá lögreglunnar enda byggði umfjöllunin á viðtali við yfirmann fíkniefnalögreglunnar. Fjöldinn á skrá sýnir að fíkniefnalögreglan hafði ekki setið auðum höndum frá því sveitin hóf störf fáum árum áður.

Hversu margir hafa komið við sögu fíkniefnalögreglunnar frá 1979? Væntanlega einhverjir tugir þúsunda í ljósi þessarar fréttar því ekki hefur verið slegið slöku við síðan. Spurningin sem vaknar er í hverju afskiptin felast og hvað gert er við upplýsingar af þessu tagi. Vert rannsóknarefni sem þó verður ekki kannað frekar hér.

Eru viðbrögð yfirvalda yfirdrifin og fréttin úr Morgunblaðinu dæmigerð æsingaskrif? Eða vitna viðbrögðin um raunverulega hættu sem ógnar þjóðinni? Goode og Ben-Yehuda (1994) halda því fram að hættan vegna fíkniefna eigi það til að vera ýkt sem líkja megi við siðfár (*moral panic*) meðan aðrir telja ríka ástæðu til að bregðast við af fullum þunga (McCaffrey, 1997). Út frá blaðaumfjölluninni frá 1979 má hugsanlega sjá merki um hvort tveggja. Vandinn var vafalítið til staðar eins og fram kemur í fréttinni en samt er ekki hægt að verjast þeirri tilhugsun að vandinn hafi verið málaður dekkri litum en ástæða var til á þeim tíma að minnsta kosti.

Goode og Ben-Yehuda (1994) álíta að skýringa á siðfári megi rekja til að minnsta kosti tveggja ólíkra þátta. Margvíslegir hagsmunir valda- og fagstétta komi stundum við sögu sem eigi það til að ýkja vandann til að styrkja stöðu sína í samfélaginu. Fagstéttir eignu sér vandann og krefjast aukinna fjármuna, meiri mannafla og viðtækari valdheimilda til að kljást við meinta ógn. Fyrir stjórnvöld geti fíkniefni einnig þjónað sem heppilegur óvinur og þjappað þjóðinni saman á pólitískum óvissutímum og þannig styrkt stöðu valdahópa. Siðfár geti þó einnig átt sér uppruna í grasrótinni sjálfri, meðal þjóðarinnar allrar, sem einhuga bregst við aðsteðjandi vanda en þurfi ekki endilega að koma frá valdastéttinni eða hagsmunagæslu hennar. Túlka má viðtalið í Morgunblaðinu sem ákveðin viðvörðunorð og ákall um viðtækari aðgerðir samfélagsins alls við nýrri vá. Á móti verður því ekki neitað að fréttin er eingöngu byggð á viðtali við einn aðila sem óneitanlega átti hagsmuna að gæta hvernig viðbrögðum við vandanum er háttað.

Neysla fíkniefna á Íslandi í alþjóðlegu ljósi

Fjöl margar mælingar hafa verið gerðar á neyslu áfengis og annarra vímuefna á Íslandi á síðustu árum, sér í lagi meðal ungmenna. Niðurstöður á Íslandi sýna að á síðustu árum 20. aldar að þróun kannabisneyslu var ekki ólík mynstrinu annars staðar á Vesturlöndum, bæði hvað varðar upp- og niðursveiflur (Gunnlaugsson og Þórisdóttir, 1999). Útbreiðsla langalgengasta fíkniefnisins kannabis meðal 15 ára ungmenna var þó heldur meiri á Íslandi en annars staðar á Norðurlöndum, að undanskildri Danmörku þar sem hún var mest. Þannig sýndi fjölþjóðleg ESPAD mæling árið 1995 að um tíu prósent 10. bekkinga á Íslandi sögðust einhvern tíma hafa prófað kannabis, sex prósent í Svíþjóð og Noregi og fimm prósent í Finnlandi en 17 prósent í Danmörku (Hibell o.fl., 1997). Í evrópsku samhengi er útbreiðslan á Íslandi og annars staðar á Norðurlöndum þó talsvert undir meðaltali annarra Evrópuþjóða. Í síðustu ESPAD mælingunni árið 2011 kom til að mynda fram að um tíu prósent íslenskra ungmenna sögðust einhvern tíma hafa neytt kannabisefna meðan meðaltalið í Evrópu var 17 prósent (Hibell o.fl., 2012).

Mælingar meðal fullorðinna hafa ekki verið eins algengar en sýna þó sama mynstur. Tæplega 20 prósent Íslendinga á aldrinum 18-74 ára sögðust einhvern tíma hafa prófað kannabis árið 1997, en sjö prósent í Finnlandi, átta prósent í Noregi, 11 prósent í Svíþjóð, en Danmörk var áfram hæst með 30 prósent. Þegar neysla kannabis var mæld síðustu sex mánuði fyrir mælinguna kom í ljós að útbreiðslan var alls staðar mjög svipuð eða innan við tvö prósent aðspurðra nema í Danmörku þar sem fjögur prósent viðurkenndu neyslu efnanna síðustu sex mánuði. Neysla annarra ólöglegra fíkniefna en kannabis var óveruleg samkvæmt mælingum á Norðurlöndum (Gunnlaugsson, 1998; Hakkarainen, Laursen og Tigerstedt, 1996).

Árið 2002 sögðust rúmlega 19 prósent Íslendinga á aldrinum 18-74 ára einhvern tíma hafa prófað kannabis sem var svipað og árið 1997 þegar rúmlega 18 prósent sögðust hafa prófað efnið. Árið 2002 sögðust flestir hafa prófað efnið einu sinni eða nokkrum sinnum en um sex prósent oftár en 10 sinnum. Einungis rúm tvö prósent, eða um 13 prósent þeirra sem einhvern tíma höfðu prófað efnið, sögðust hafa prófað

Það á síðustu sex mánuðum. Árið 1997 sögðust sömuleiðis fáir að þeir hefðu neytt efnisins á síðustu sex mánuðum, eða 1,6 prósent aðspurðra. Niðurstöðurnar bentu til að neysla efnisins hafi verið tímabundin og tilraunakennd hjá þorra fullorðinna neytenda.

Gögn og aðferðir

Í greininni verður stuðst við huglæg og hlutlæg gögn. Huglæg gögn vísa í upplifun og skilning borgaranna á fíkniefnavandanum eins og hann birtist í viðhorfsmælingum og umfjöllun fjölmiðla. Hlutlæg gögn vísa í áþreifanlegri mælikvarða eins og fjölda neytenda, einkenni og þróun neyslunnar, svo og félagslega stöðu neytenda. Gagna af þessu tagi verður aflað með spurningakönnunum og skráðum upplýsingum yfir neytendur. Einkum er byggt á viðhorfsmælingum sem unnar voru í samstarfi við Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands. Í öll skiptin var um úrtakskönnun allra borgara á aldrinum 18-74 ára að ræða og fóru viðtölin fram í síma. Svarhlutfallið var að jafnaði á bilinu 55-73 prósent og viðunandi samræmi milli úrtaksins og þýðisins. Mælingarnar voru framkvæmdar árin 1989, 1994, 1997, 2002 og 2013. Árið 2013 náði könnunin til 1.200 manns á aldrinum 18-74 ára sem hringt var í eftir tilviljunarúrtaki úr þjóðskrá og til 1.200 meðlima í netpanel Félagsvísindastofnunar. Svarhlutfallið var 55 prósent og voru gögnin vigtuð eftir kyni, aldri, búsetu og menntun til að niðurstöður gæfu sem réttasta mynd af þýði. Auk þess er vísað í innlendar og erlendar upplýsingar um málefnið úr öðrum heimildum og rannsóknum.

Neysla fíkniefna mesta vandamálið

Viðhorfsmælingarnar sýna að neysla fíkniefna hefur jafnan verið álitin mesta vandamál afbrota hér á landi (sjá t.d. Helgi Gunnlaugsson, 2008). Fjöldi þeirra sem álitur fíkniefni mesta vandann er misstór eftir einstökum mælingum en í heildina álíta frá um þriðjung þjóðarinnar til helmings hennar að neysla fíkniefna sé mesta vandamál afbrota á Íslandi. Á sama hátt álitur meirihluti þjóðarinnar að neysla áfengis- og fíkniefna sé helsta orsök afbrota á Íslandi. Vafalítið tengist því mati að mörg afbrot á borð við ofbeldi og auðgunarbrot eru oft framin í öläði eða vegna vímuefnavanda. Neysla áfengis- og fíkniefna er því álitin rót afbrotavandans.

Íslendingar álíta neyslu fíkniefna alvarlegasta vanda afbrota um leið og þeir telja neyslu vímuefna orsök afbrotavandans sem sýnir hversu alvarlega þeir líta á tilvist fíkniefna í samfélaginu. Jafnframt hefur komið fram að rúmur helmingur Íslendinga hefur álitnið neyslu fíkniefna stærra félagslegt vandamál en áfengisneyslu (Helgi Gunnlaugsson, 2000). Þótt áhyggjur af fíkniefnum séu til staðar í öllum aldurshópum er áhugavert að sjá að eldri aldurshópar hafa mun meiri áhyggjur en þeir yngri.

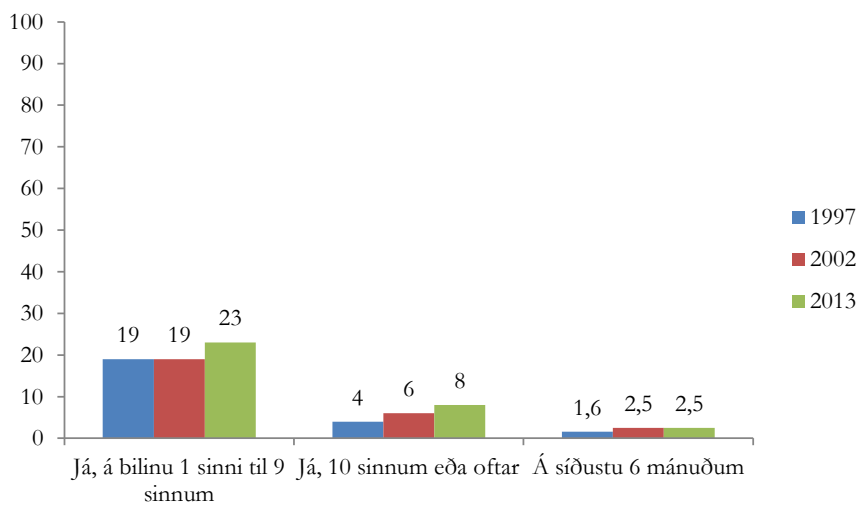
Samkvæmt ofangreindum niðurstöðum eru áhyggjur af fíkniefnum útbreiddar. Íslenskt samfélag virðist allt bregðast við með svipuðum hætti, hvort sem um almennung eða stjórnvöld er að ræða. Til frekari stuðnings má benda á stuðning almennings við óhefðbundnar aðferðir lögreglu við rannsókn fíkniefnamála (Helgi Gunnlaugsson, 2000). Stór meirihluti Íslendinga, eða um 74 prósent, áleit árið 1997 að lögregla ætti að hafa heimild til símhlerunar og yfir 60 prósent til herbergishlerunar. Jafnframt kom fram að yfir 80 prósent töldu að lögregla ætti að hafa heimild til húsleitar og naumur meirihluti vildi heimila lögreglu að kaupa upplýsingar við rannsókn fíkniefnamála.

Samanlagt sýna mælingarnar stuðning við auknar valdheimildir til lögreglu um leið og þær vitna um djúpstæðar áhyggjur þjóðarinnar allrar af útbreiðslu fíkniefna í samfélaginu. Hvort áhyggjurnar séu sjálfsprottnar eða afleiðing dramatískra fréttu af fíkniefnum er erfiðara að fullyrða um með vissu. Vafalítið hefur almenn umfjöllun

fjölmiðla, fagstétta og stjórnvalda þó einhver áhrif á hvernig almenningur upplifir og skilur fíkniefnavandann. Í ljósi þess hve almenningur virðist andsnúinn fíkniefnum vaknar spurningin hversu útbreidd fíkniefni eru á Íslandi?

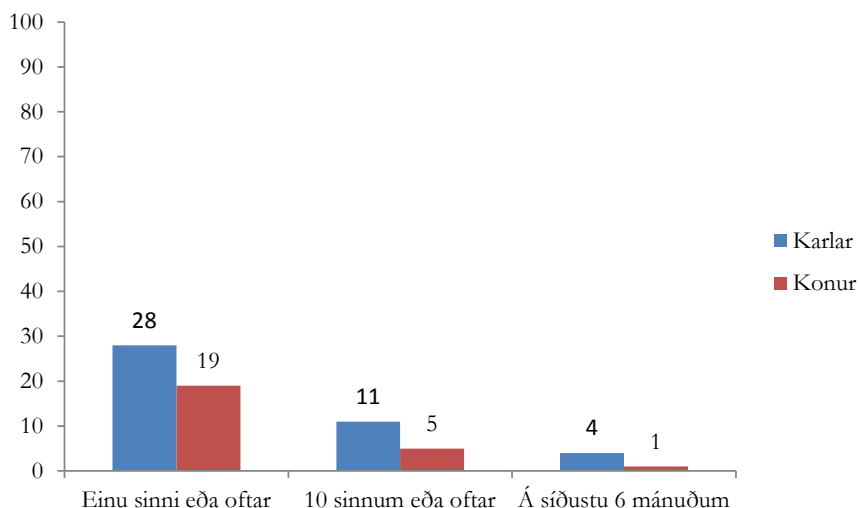
Þróun kannabisneyslu fullorðinna á Íslandi 1997-2013

Í febrúar og mars 2013 var lögð fyrir könnun á vegum Félagsvísindastofnunar sem innihélt spurningar um neyslu kannabisefna meðal fullorðinna. Hér á eftir verður skoðað hvernig þróunin hefur verið á útbreiðslu kannabisefna eftir aldri og kyni út frá mælingum 1997, 2002 og 2013. Hversu margir segjast einhvern tíma hafa prófað efnið? Hve margir hafa prófað efnið oft en tíu sinnum? En síðustu sex mánuði fyrir mælinguna? Hefur aukning átt sér stað í neyslu kannabisefna meðal fullorðinna á þessu tímabili? Hvað virðist einkenna neyslu fullorðinna á neyslu kannabisefna?

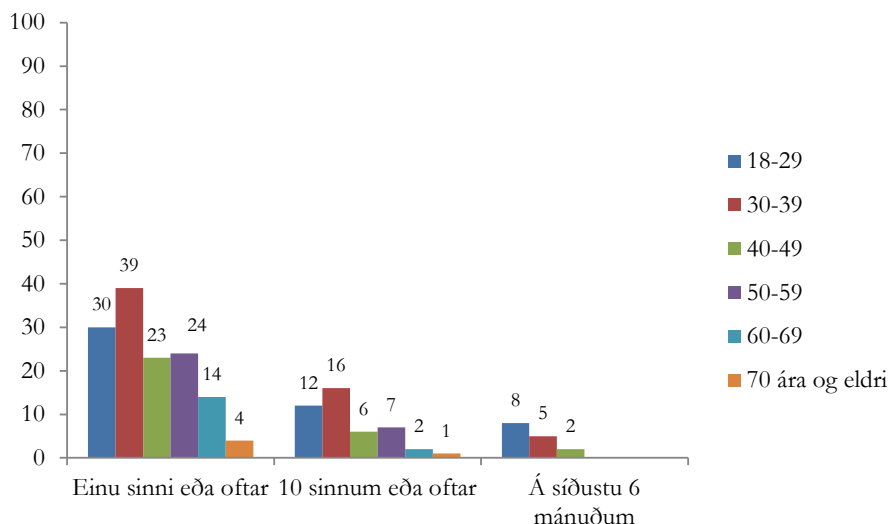
Mynd 1. Hversu mörg prósent fullorðinna á Íslandi sögðust hafa prófað kannabis 1997, 2002 og 2013

Eins og fram kemur á mynd 1 hefur orðið aukning á fjölda þeirra sem segjast einhvern tíma hafa prófað kannabisefni á Íslandi. Tæplega fjórðungur aðspurðra sagðist árið 2013 einhvern tíma hafa prófað kannabis meðan hlutfallið var innan við 20 prósent 1997 og 2002. Sama á við um þá sem prófað hafa efnið oft en tíu sinnum, hlutfallið hefur aðeins farið upp milli þessara þriggja mælinga. Aftur á móti er ekki að merkja breytingar í fjölda þeirra sem segjast hafa prófað efnið síðustu sex mánuðina fyrir mælinguna. Aðeins 2,5 prósent bæði 2002 og 2013 sögðust hafa neytt efnisins síðustu sex mánuðina fyrir mælingarnar.

Mynd 2. Hversu mörg prósent fullorðinna sögðust hafa prófað kannabis á Íslandi árið 2013 eftir kyni

Á mynd 2 kemur fram að kannabisneysla virðist algengari meðal karla en kvenna. Innan við þrjátíu prósent karla sagðist einhvern tíma hafa prófað efnið árið 2013 en innan við 20 prósent kvenna. Rúmlega helmingi fleiri karlar en konur sögðust hafa notað efnið tíu sinnum eða oftár og fjórum sinnum fleiri karlar en konur síðustu sex mánuði fyrir mælinguna. Hlutfallið er þó frekar lágt með fjögur prósent karla sem viðurkenna neyslu síðustu sex mánuði en aðeins eitt prósent kvenna.

Mynd 3. Hversu mörg prósent fullorðinna höfðu prófað kannabis á Íslandi árið 2013 eftir aldri

Á mynd 3 kemur fram dreifing á neyslu kannabisefna eftir aldri. Eins og glögglega kemur fram er neyslan meira bundin við yngri aldurshópa. Rétt innan við 40 prósent þeirra sem eru á aldrinum 30-39 ára sögðust einhvern tíma hafa prófað efnið og næsthæsta hlutfallið var meðal þeirra sem var á aldrinum 18-29 ára með þrjátíu prósent. Sama á við um þá sem prófað höfðu efnið tíu sinnum eða oftár, hlutfallið var hæst

meðal þeirra sem voru 30-39 ára eða 16 prósent aðspurðra. Aftur á móti þegar kemur að neyslu síðustu sex mánuða er hlutfallið hæst meðal yngsta aldurshópsins, eða þeirra á aldrinum 18-29 ára, átta prósent þeirra sagðist hafa prófið efnið á þeim tíma en fimm prósent meðal 30-39 ára. Neysla meðal eldri aldurshópa var hverfandi.

Samanlagt sýna mælingarnar að heldur fleiri hafa prófað kannabisefni 2013 en 1997 og 2002. Um það bil fjórðungur Íslendinga á aldrinum 18-74 ára segist árið 2013 hafa prófað kannabis, algengara meðal karla og yngra fólks en annarra. Innan við tíu prósent segjast hafa prófað efnið oftár en tíu sinnum sem bendir til vananeyslu að minnsta kosti tímabundið. Á bilinu 2-3 prósent viðurkenna neyslu síðustu sex mánuði fyrir mælinguna sem hugsanlega bendir til virkrar neyslu hjá þessum hópi. Samkvæmt niðurstöðunum mætti því áætla að fjöldi virkra fullorðinna neytenda sé allt að tíu þúsund hér á landi árið 2013. Þessi hópur virðist ekki hafa stækkað mikið á rannsóknartímabilinu þó fleiri segist hafa prófað efnin en áður. Líklegt má þó telja að tölurnar vanmeti neysluna í samfélaginu. Ekki er víst að allir viðurkenni neyslu fíkniefna í mælingum af þessu tagi og hugsanlega er brottfall svarenda meira meðal þeirra sem eiga í vímuefnavanda en annarra. Spurningakannanir hafa þó sannað gildi sitt í rannsóknum á útbreiðslu fíkniefna í samfélaginu (Partanen og Metso, 1998).

Félagsleg einkenni fíkniefnaneytenda og fíkniefnaneyslu

Í stórum dráttum benda niðurstöðurnar til að félagslegur veruleiki ólöglegar fíkniefnaneyslu á Íslandi felist fyrst og fremst í tímabundinni tilrauna- eða félagslegri neyslu kannabisefna meðal yngri aldurshópa, sem síðan ljúki eða dragi mjög úr þegar kemur fram á fullorðinsár. Stór hluti ungs fólks virðist tilbúinn að prófa fíkniefni en mun færri verða vananeytendur eða halda neyslunni áfram eftir því sem á ævina líður.

Í þessu samhengi hefur bandaríski félagsfræðingurinn Erich Goode (2012) skipt neyslu fíkniefna í grófum dráttum í tvennt. Í stærri hópnum er um einhvers konar tilrauna- og félagsneyslu að ræða. Ýmis efni eru prófuð, sér í lagi kannabisefni, og finnst neysla af þessu tagi í öllum þjóðfélagshópum, einna helst meðal yngra fólks. Tilgangur neyslunnar er svipaður þeim sem nota áfengi; að komast í vímu. Ástæður eru ýmsar einsog nýjungagirni, forvitni, áhrif frá jafningjahópi og spenna því hér er um bönnuð efni að ræða. Neyslunni fylgir oft tiltekin menning, t.d. fata-, há- eða tónlistartíska, sem á það til að setja neyslu efnanna í jákvætt samhengi.

Einhver hluti hópsins sem prófar og notar kannabisefni fer út í þráláta neyslu ýmissa efna, ekki síst áfengis. Mun fleiri taka þó upp hefðbundnari og viðurkenndari lífsmáta eftir því sem ábyrgðin eykst í lífinu varðandi bæði stofnun fjölskyldu og starfsframa (sjá t.d. Helgi Gunnlaugsson, 2008 og Kandel, 1993). Fyrir þorra þeirra sem prófa kannabis virðist því neyslan tilraunakennd og tímabundin, fikt leiði ekki til fíknar. Þessi hópur þarf heldur ekki á aðstoð heilbrigðiskerfis eða annarra stofnana að halda vegna neyslunnar. En þetta er bara annar hluti fíkniefnaneyslunnar samkvæmt Goode (2012) og ekki sá alvarlegasti.

Hinn hópurinn er fámennari en felur í sér mun stærri vanda. Fikt og neysla fíkniefna getur verið varasöm eins og dæmin sanna, einhverjir sitja eftir og misnota fíkniefni. Við vitum að fíkn fer ekki í manngreinarálit en rannsóknir sýna eigi að síður ákveðið félagslegt mynstur. Hér erum við í megindráttum, en alls ekki eingöngu, að vísa í neyslu jaðarhópa sem orðið hafa undir í lífinu einhverra hluta vegna. Erlendar rannsóknir hafa ítrekað sýnt að neysla fíkniefna er þrálátust meðal bágstaddari hópa, þeir sökkva dýpst í fen harðra fíkniefna (Curry, 1994). Þar er verslað með efnin, þeirra leitað og neytt og ýmis ráð bæði lögleg og ólögleg notuð til að komast á sinn hátt í gegnum táradal vonbrigða og örvæntingar. Handtökuskýrslur fíkniefnalögreglu, bæði hér á landi og erlendis, hafa dregið upp þessa mynd með skýrum hætti. Stærstur hluti handtekinnar er ýmist atvinnulaus eða ófaglærður og í mun ríkari mæli en gengur og

gerist í samfélaginu. Nær helmingur þeirra sem fíkniefnalögreglan íslenska handtók á síðari hluta 20. aldar vegna fíkniefna sagðist atvinnulaus á sama tíma og atvinnuleysið í landinu var aðeins örfá prósent (Gunnlaugsson og Galliher, 2000). Hvernig er staðan í dag? Hverjir lenda verst úti í neyslu harðra fíkniefna á Íslandi?

Félagsleg einkenni sprautufíkla á Íslandi

Sprautufíklar endurspeglar vafalítið þá sem sökkva hvað dýpst í fen fíkniefna. Hver er félagsleg staða þeirra? Samkvæmt ársskýrslu SÁÁ fyrir árið 2010 var fjöldi sprautufíkla áætlaður í kringum 700 alls hér á landi (Ársrit SÁÁ, 2010). Í rannsókn Birtu Aradóttur (2013) á sprautufíklum komu fram margvíslegar upplýsingar sem staðfesta bága stöðu þessa hóps í samfélaginu. Gögnin byggðu á ASI-viðtölum (e. Addiction Severity Index) sem gerð eru við innritun sjúklinga á meðferðarstöðina Vog. Úrtakið sem sérstaklega var skoðað í könnuninni samanstóð af samtals 189 sprautufíklum sem innritaðir voru árið 2008, þar af voru 56 konur.

Tæplega helmingur sprautufíklanna greindi frá 75 prósent örorku og takmarkaðri reynslu af vinnumarkaði. Formleg menntun var almennt lítil og meirihlutinn hafði aðeins lokið grunnskólaprófi. Mun fleiri sprautufíklar tengdust afbrotum en aðrir sjúklingar SÁÁ. Um 60 prósent þeirra höfðu ýmist verið handteknir eða ákærðir fyrir vímuefnabrot meðan hlutfallið var um fjórðungur hjá öðrum sjúklingum. Þriðjungur sprautufíklanna hafði verið handtekinn eða ákærður fyrir búðarhnupl, skjalafals eða ofbeldisbrot af einhverju tagi. Rúmur helmingur hópsins hafði mælst með lifrabólguþýkingu og þrír með HIV. Langflestir þjádust af andlegum veikindum, þunglyndi, kvíða eða spennu. Yfir 70 prósent sprautufíklanna höfðu glímt við sjálfsvígshugsanir og helmingur reynt sjálfsvíg. Athyglisvert er að langflestar kvenanna höfðu upplifað andlegt og líkamlegt ofbeldi á ævinni og um 75 prósent þeirra kynferðislegt ofbeldi.

Þótt niðurstöðurnar eigi ekki endilega við um alla sprautufíkla er eigi að síður ljóst að sprautufíklar eiga við margvíslegan vanda að stríða. Vandinn er bæði félagslegur og efnahagslegur en ekki síður tengdur heilbrigði og heilsu. Spurningin er hvernig samfélagið hefur brugðist við vandanum og hvernig samfélagið á að bregðast við?

Viðbrögð samfélagsins við fíkniefnavandanum

Í grófum dráttum má skipta aðgerðum stjórnvalda í tvennt. Í fyrsta lagi eru margvíslegar *mjúkar* aðgerðir í gangi. Forvarnir í skólum, upplýsingagjöf og fræðsla sér í lagi meðal ungmenna. Margir faghópar koma við sögu og mikill stuðningur er við aðgerðir af þessu tagi í samfélaginu (sjá t.d. Árni Einarsson og Guðni R. Björnsson, 2001). Í öðru lagi eru *harðari* aðgerðir réttarvörslukerfisins sem stundum hljóta að teljast á mörkum friðhelgi einkalífs borgaranna (Gunnlaugsson og Galliher, 2000). Innflutningur, framleiðsla, varsla, meðferð, dreifing og sala fíkniefna er refsiverð háttsemi.

Fíkniefnabrot eru jafnan skilgreind í afbrotufræðinni sem *afbrot án þolanda* (*victimless crimes*; Meier og Geis, 1997) enda kæra hvorki seljendur né neytendur fíkniefnabrot til lögreglu. Lögreglan verður því að sýna frumkvæði í störfum sínum við að upplýsa fíkniefnamál. Meðal aðferða sem lögreglan beitir eru eftirlit við hafnir og landamæri oft með aðstoð hunda, húsleitir og símhleranir. Eins og fram kom hér að framan hefur mælst mikill stuðningur almennings hér á landi við beitingu valdheimilda af þessu tagi. Fjöldi fíkniefnalögreglumanna hefur vaxið og samstarf ólíkra opinberra aðila orðið markvissara en áður. Refsingar hafa þungst og hámarksrefsing var aukin í 12 ár árið 2001 í stað 10 ára áður. Dómar hafa einnig þungst eftir því sem fíkniefnamálin hafa

orðið stórvaxnari. Þriðjungur fanga á Íslandi situr inni fyrir fíkniefni en hlutfallið var innan við 10 prósent fyrir aðeins 20 árum síðan (Gunnlaugsson, 2011).

Andstaða þjóðarinnar og stjórnvalda gegn fíkniefnum er því mikil. Andúð samfélagsins alls hefur vafalítið haldið aftur af neyslu fíkniefna í samfélaginu. Mikil andstaða hefur til að mynda komið fram við því að leyfa kannabisefni hér á landi („Um 80 prósent eru á móti lögleiðingu“, 2013). Neysla fíkniefna er í raun óveruleg í samfélaginu öllu og vananeysla og misnotkun finnst einungis meðal afmarkaðra hópa. Mjög líklegt er að neikvæð viðhorf bæði almennings og stjórnvalda til fíkniefna eigi stóran þátt í því hve lítil fíkniefnaneysla er í samfélaginu þrátt fyrir allt.

Hvers vegna er andstaðan við fíkniefni svona mikil? Efnin eru tiltölulega ný í okkar heimshluta og lítil hefð fyrir neyslu þeirra. Óttinn við fíkniefni er jafnvel enn meiri hér á landi en víða annars staðar. Ísland er eyja fjarri öðrum löndum, samfélagið fámennt og frekar einsleitt og hart er brugðist við utanaðkomandi hættu. Langflestir sem prófa fíkniefni koma úr yngri aldurshópum sem ýtir undir áhyggjur samfélagsins. Niðurstöðurnar sýna þó að langflestir hætta neyslunni þegar kemur fram á fullorðinsár.

Ákveðinn hópur situr eftir í harðri neyslu fíkniefna og ljóst að vandi hans er mikill. Ekki þarf að koma á óvart að almenningur og stjórnvöld hafi áhyggjur að vandinn breiðist enn frekar út og verði illviðráðanlegur. Þótt fíkniefnaneysla sé ekki almenn í samfélaginu er án vafa fullt tilefni til markvissra aðgerða í málefnum verst settu hópanna.

Margir telja fíkniefnaneysluna orsök vítahringisins sem fíklarnir eru fastir í og ef efnin væru tekin burt snerist dæmið algerlega við. Sambandið er þó ekki svo einfalt. Það gerist ef til vill hjá fámennum hópi sem hefur félagslegan stuðning, t.d. frá fjölskyldu. En þar sem fjölskyldutengsl eru meira eða minna rofin, óregla og vesöld ríkjandi, skólaganga í molum og jafnvel slóð afbrota og ofbeldis, er ekki hægt að reiða sig á slíkan stuðning. Misnotkun harðra fíkniefna er iðulega fylgifyskur félagslegra tapara einsog fram kom í könnun Birtu Aradóttur (2013). Þótt neyslan geri vandann erfðari viðureignar er hún eigi að síður ekki orsök hans, nema að hluta. Brýnt er að takast á við rót vandans í stað þess að einblína á afleiðingar hans, neyslu fíkniefnanna. Mikilvægt er að skoða aðstæður langt leiddra fíkla. Ekki líta á þá sem annars flokks borgara eins og niðrandi orðræða gefur stundum til kynna sbr. *fíkniefnagreni*. Hér er að mörgu leyti um verst setta sjúklingahópinn í samfélaginu að ræða með fjölþættan vanda á bakinu sem verður að mæta með margvíslegum hætti. Hvernig á samfélagið að bregðast við?

Kostir í stefnumótun

Sumir álíta farsælast að leyfa fíkniefni og setja á frjálsan markað (Husak, 2002). Stríðið er tapað, fíkniefni víða aðgengileg þrátt fyrir bannið og rétt einsog með áfengisbannið eðlilegast að viðurkenna uppgjöfina og takast á við vandann með nýjum hætti, jafnvel óheftu markaðsfrelsi. Borið hefur á þíðu í þessa átt á síðustu árum í V-Evrópu. Varsla og neysla allra fíkniefna var gerð refsilaus í Portúgal 2001 (Greenwald, 2009) og á kannabis í tveimur fylkjum BNA árið 2012. Varsla og neysla kannabis er leyfð á kaffihúsum í Hollandi og lengi hefur verið litið fram hjá neyslu efnanna í löndum S-Evrópu.

Ekki er ólíklegt að svipað verði upp á teningnum hér á landi og smám saman verði dregið úr hörðum aðgerðum lögreglu gagnvart neytendum fíkniefna. Eins og fram kom hér að framan virðist neysla kannabisefna í heildina vera tilraunakennd og tímabundin og bein afskipti lögreglu af neytendum því tvíþent. Að vera á skrá lögreglu fyrir vörslu fíkniefna styrkir varla stöðu nokkurs manns í samfélaginu. Afskipti lögreglu ættu frekar að miðast við þá sem sýnilega eru í vanda vegna neyslunnar. Aðgerðir yfirvalda eru þó tákngervingur andstöðunnar í samfélaginu við fíkniefni og eiga

væntanlega þátt í að draga úr útbreiðslu efnanna. Líklegt má telja að ríkjandi neyslumynstur tilraunamennsku og tímabundinnar notkunar fíkniefna meðal ungmenna myndi breytast við aukið markaðsfrelsi í sölu og meðferð fíkniefna í samfélaginu.

Þótt fíkniefnalöggjöfin eigi vafalítið eftir að færast í frjálsræðisátt í framtíðinni er vert að staldra örlítið við. Lögleiðing fíkniefna mun ekki leysa vandann frekar en refsilöggjöfin. Jafnvel þótt fíkniefni virðist aðgengileg öllum sem áhuga hafa myndi neytendahópurinn vafalítið stækka og kostnaður samfélagsins aukast við lögleiðingu. Jafnframt verður að teljast líklegt að aukið markaðsfrelsi myndi leiða til þess að vandi vegna neyslunnar þróaðist á sama hátt og áfengisvandinn hefur gert á undanföllum áratugum (Gunnlaugsson, 2012). Neyslan myndi vafalítið færast í auknum mæli til eldri aldurshópa. Áhyggjur af þessu tagi útiloka þó ekki að nýjar áherslur verði teknar upp til að takast á við vímuefnavandann. Fylgifyiskar bannsins sem birtast m.a. í því að langt leiddir fíklar þurfa að leynast í skúmaskotum samfélagsins á valdi undirheimanna án nokkurrar neytendaverndar kallar óþyrmilega á aðra nálgun.

Til að taka á vanda þeirra sem sitja eftir í neyslu harðra fíkniefna, þeirra sem verða sjálfum sér og samfélaginu öllu til mikils tjóns, verður að koma til markvissrar pólitískrar stefnumótunar sem tekur á grunnvanda jaðarhópanna. Þar er neyslan mest, alþjóðlegar rannsóknir sýna samhengið svo ekki verður um villst (Smart og Murray, 1985). Styrkja verður hið félagslega öryggisnet, koma verður til móts við jaðarhópana með margvíslegum úrbótum í húsnæðis- og menntamálum í tengslum við starfsþjálfun og atvinnutækifæri. Meðferðarleiðin verður jafnframt að vera opin og greið þar sem tekið er á vanda þeirra sem djúpt eru sokknir í vímunu á heilbrigðisgrundvelli í stað þess að láta þá fela sig í undirheimum samfélagsins. Sumir segja e.t.v. að aðgerðir af þessu tagi séu dýrar fyrir samfélagið; að deila út takmörkuðu skattfé með þessum hætti og árangur óviss. Á móti má nefna að það er líka dýrt að sitja aðgerðalaus hjá, berja hausnum við steininn og fá vandann ískaldan framan í sig síðar í formi ofbeldis og afbrota og mikils kostnaðar fyrir skattborgarana.

Hugmyndafræði skaðaminnkunar (*harm reduction*) hefur verið reynd víða m.a. hér á landi með góðum árangri („Segir sprautufíkla...“, 2013). Skaðaminnkun miðar fyrst og fremst að því að sporna við neikvæðum afleiðingum vímuefnafíknar. Gerð er áætlun um hættulausa notkun vímuefna án þess að gera kröfu um bindindi. Boðið er upp á ýmis úrræði einsog hreinar nálar, neyslurými og viðhaldsmeðferð. Skaðaminnkun veitir nálægð við fíkla og kemur á samstarfi sem hægt er að nýta til að vinna bug á vanda þeirra. Kostnaður samfélagsins vegna lifrabólgu, HIV smits og annarra tengdra sjúkdóma er verulegur fyrir utan það tjón sem einstaklingurinn veldur sjálfum sér og öðrum vegna vímuefnafíknarinnar. Skaðaminnkun er raunsæ leið til að draga úr hættu af því tagi og full ástæða til að efla í tengslum við stefnumörkun í málefnum vímuefna og vímuefnaneytenda.

Brýnt er að auka mjúkar aðgerðir og forvarnir. Fræðsla verður að vera öflug þar sem efnunum og verkan þeirra er lýst á yfirvegaðan og fordómalausan hátt og mið tekið af öllum ávana- og vímuefnum, ekki síst tóbaki og áfengi. Það er varhugavert að spyrða saman öllum ólöglegum fíkniefnum og segja sem svo að þau séu jafnhættuleg. Með því væri þeim óbeinu skilaboðum komið til þeirra ungmenna sem þegar nota kannabisefni, að kannski sé bara allt í lagi að prófa líka sterkari efni einsog amfetamín og heróín, þetta sé allt sami grauturinn. Svo er ekki þótt öll efnin séu varasöm.

Heimildir

- Árni Einarsson og Guðni R. Björnsson (ritstjórar). (2001). *Fíkniefni og forvarnir handbók fyrir heimili og skóla*. Reykjavík: Fræðslumiðstöð í fíknivörnum.
- Ársrit SÁÁ. (2010). *Ársrit SÁÁ 2007-2010*. Reykjavík: Samtök áhugafólks um áfengi og vímuefnavandann.

- Birta Aradóttir. (2013). *Hver er félagsleg staða sprautufíkla á Íslandi?* Óbirt BA-ritgerð: Háskóli Íslands, Félags- og mannvísindadeild.
- Curry, E. (1994). *Reckoning: Drugs, the cities, and the American future*. New York: Hill and Wang.
- Fíkniefnavandamálið verður sífellt alvarlegra: Ungmennni láta lífið vegna fíkniefnaneyslu. 4000 ungmenni komið við sögu í fíkniefnamálum. (1979, 14. desember). *Morgunblaðið*, bls. 17 og 32.
- Goode, E. (2012). *Drugs in American society* (8. útgáfa). New York: McGraw-Hill.
- Goode, E. og Yehuda, N. B. (1994). *Moral panics: The social construction of deviance*. Oxford: Blackwell.
- Greenwald, G. (2009). *Drug decriminalization in Portugal: Lessons for creating fair and successful drug policies*. Washington, DC: Cato Institute.
- Gunnlaugsson, H. (2011). Criminal punishment in Iceland in the new millenium. Í H. Kury, og S. Shea (ritstjórar.), *Punitivity international developments* (Þriðja bindi, bls. 43-60). Bochum: Universitetsforlag Dr. Brockmeyer.
- Gunnlaugsson, H. (2012). An extreme case of life style regulation: Iceland's prohibition of beer 1915-1989. Í M. Hellman, G. Roos og J. V. Wright (ritstjórar), *A Welfare policy patchwork: Negotiating the public good in times of transition* (bls. 259-276). Helsinki: Nordic Centre for Welfare and Social Issues (NVC).
- Gunnlaugsson, H. (1998). Narkotikabruk, attityder och kontrollpolitik i Island: En jämförelse med det övriga Norden. *Nordisk alkohol- & narkotikatidskrift*, 15(5/6), 278-287.
- Gunnlaugsson, H. og Galliher, J. F. (2000). *Wayward Icelanders: Punishment, boundary maintenance and the creation of crime*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Gunnlaugsson, H. og Galliher, J. F. (2010). Drug globalization: Eventual legalization of beer in Iceland and marihuana decriminalization in the USA. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 11(2), 119-134.
- Hakkarainen, P., Laursen, L. og Tigerstedt, C. (1996). *Discussing drugs and control policy: Comparative studies on four Nordic countries* (NAD Publication no. 31). Helsinki: Nordic Council for Alcohol and Drug Research (NAD).
- Gunnlaugsson, H. og Þórisdóttir, R. (1999). Iceland and the Nordic drug survey: Drug use, public attitudes and youth. *YOUNG Nordic Journal of Youth Research*, 7(1), 19-35.
- Helgi Gunnlaugsson. (2000). *Afbrot og Íslendingar*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Helgi Gunnlaugsson. (2008). *Afbrot á Íslandi*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Hibell, B., Anderson, B., Bjarnason, Þ., Kokkevi, A., Morgan, M. og Narusk, A. (1997). *The 1995 ESPAD report: Alcohol and other drug use among students in 26 European countries*. Stockholm: Can.
- Hibell, B., Guttormsson, U., Ahlström, S., Balakireva, O., Bjarnason, Þ., Kokkevi, A. og Kraus, L. (2012). *Substance use among students in 36 European countries*. Stockholm: Can. Sótt af http://espad.org/Uploads/ESPAD_reports/2011/The_2011_ESPAD-Report_FULL_2012_10_29.pdf
- Husak, D. (2002). *Legalize This! The case for decriminalizing drugs*. London: Verso.
- Kandel, D. B. (1993). The social demography of drug use. Í R. Bayer og G. Oppenheimer (ritstjórar), *Confronting drug policy* (bls. 24-77). Cambridge University Press.
- McCaffrey, B. (1997). *National drug control strategy*. Washington, DC: Government Printing Office.
- Meier, R. F. og Geis, G. (1997). *Victimless Crime? Prostitution, drugs, homosexuality, abortion*. Los Angeles, California: Roxbury Publishing Company.
- Ómar Kristmundsson. (1985). *Ólögleg ávana- og fíkniefni á Íslandi*. Reykjavík: Dóms- og kirkjumálaráðuneytið.
- Partanen, J. og Metso, L. (1998). Cannabis i Finland på 1990-talet. En jämförande analys av olika undersökningar. *Nordisk alkohol- & narkotikatidskrift*, 15(1), 34-49.
- Segir sprautufíkla bjarga lífum. (2013, 16. ágúst). *Vísir.is*. Sótt af: <http://www.visir.is/segir-sprautuklefa-bjarga-lifum/article/2013708169955>

Smart, R. og G. Murray (1985). Narcotic drug abuse in 152 Countries: Social and economic conditions as predictors. *International Journal of the Addictions*, 20(5), 737-749.

Um 80 prósent eru á móti lögleiðingu kannabisefna. (2013, 16. apríl). *Vísir.is*. Sótt af <http://www.visir.is/um-80-prosent-eru-a-moti-logleidingu-kannabisefna/article/-2013130419077>